AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS VITÁJÁBÓL

Klaniczay Tibor

A realizmus fogalmáról

...Miként szembe kell szállni azzal a régi állásponttal, mely a realizmusban csak a polgári korszaknak egy stílusirányát volt hajlandó látni, éppen úgy elfogadhatatlan az a nézet is, amely egyenlőségjelet húz a realista irodalmi alkotás és haladó irodalmi alkotás fogalmai közé. Az irodalomtörténetírásban ez az azonosítás időnként arra vezetett, hogy minden haladó jellegű műről bonyolult érveléssel bizonyítani igyekeztek, hogy realista, — pl. korábban Jókaival kapcsolatban volt erre kísérlet. Ez végső fokon oda vezetne, hogy a realizmus fogalma elvesztené értelmét. Nézetem szerint a realista művészet szükségképpen haladó, de bizonyos korokban, bizonyos feltételek mellett nem realista irányzatok is tölthettek be nagyon is pozitív, sőt forradalmi szerepet.

A realizmus engelsi meghatározása ugyanis az irodalom és a művészetek számos nagy haladó alkotására, sőt néha egész irányzatára nem alkalmazható. Itt van mindenekelőtt a múlt századi romantika kérdése. Engels meghatározását csak annak rendkívüli kitágításával, nagy nehézségekkel lehet összhangba hozni olyan nagy haladó romantikusok műveivel, mint pl. Vörösmarty. Mégis van olyan nézet, amely szerint a múlt századi romantika haladó, forradalmi iránya a realizmus egyik formájának tekintendő.

De felmerülhet ugyanez a kérdés a szimbolizmussal kapcsolatban is, amelyet szerencsére még nem próbáltak akár részben is realista iránynak tekinteni. Nyilvánvaló azonban, hogy olyan költemények, mint Ady Vizió a lápon-ja, vagy A jövendő fehérei-je, s sok más, szimbolista jellegük ellenére is haladó, forradalmi alkotások. Az adott társadalmi viszonyok elemzése útján mindig feleletet lehet adni arra a kérdésre, hogy a haladó mondanivaló kifejezése érdekében az író bizonyos esetekben miért kényszerült antirealista ábrázolási módszerekhez folyamodni.

Hasonló a helyzet a feudalizmus korai szakaszában is: a keresztény irodalom, de ugyanígy a világi feudális irodalom számos alkotása is, nem realista. A legendák, himnuszok, lovagregények ettől még bizonyos periódusokban értékes, haladó szerepet játszhattak az irodalom fejlődésében, sőt a valóságot is tükrözhették. A valóság tükrözése azonban nem a realizmus módszerével történt, hanem a vallásos képzetek közvetítésével. A valóság közvetlen ábrázolása persze benyomulhat itt-ott ezekbe a lényegükben antirealista alkotásokba is, amint erre Tolnai igen helyesen rámutat a krónikák és a tatárjáráskori Planctus kapcsán, de haladó voltuk nem függ mechanikusan a bennük rejlő realista elemek mértékétől.

A feudalizmus korai szakaszának és virágkorának társadalmi-gazdasági viszonyaiból nyilvánvalóan meg lehet magyarázni a korabeli művészet antirealizmusának szükségességét. Ehhez járul a kor uralkodó ideológiájának, a keresztény vallásnak a művészetekre gyakorolt hatása. Egy-egy ideológia a realizmus kibontakozása szempontjából vagy erősítőleg, vagy fékezőleg hat. Míg a renaissance, a forradalmi-demokratikus és legfőképpen a szocialista ideológia a realizmusnak kedvez, sőt követeli azt, addig a feudalizmus keresztény világnézete éppen a valóság ábrázolásától térítette el a művészeket.

Összefoglalva tehát a realizmus XV—XVIII. századi fejlődésére vonatkozó nézeteimet, a realizmus három, minőségileg egyre magasabbrendű fázisát tartom ekkor megkülönböztetendőnek. Ezek: a renaissance realizmusa, majd a realizmusnak az a közelebbről nem definiált és további vizsgálatokkal felderítendő szakasza, melyet nálunk Zrinyi képvisel és végül a polgári realizmus: a kritikai realizmus. A kérdést azonban az bonyolítja, hogy a polgári realizmusnak van egy hosszú előtörténete egészen a XVI. századtól kezdve és így több évszázadon keresztül a realizmus adott történeti fázisa mellett jelen vannak már a realizmus később kiteljesedő formájának közvetlen előzményei is.

(Részlet a kongresszus első napján elhangzott felszólalásból.)

Pándi Pál

Petőfi forradalmi realizmusa

...Petőfi forradalmi demokrata költő, realizmusa a költészet területén magában foglalja a kritikai realizmus elemeit, de az ő realizmusának is van egy olyan-szerű eszmei és művészi crescendója, mint amilyennel az orsz forradalmi demokratak szépirodalmi műveiben találkozunk. A hasonlóság a kettő között abban áll, — gondoljunk akár az Apostolra, a nagy Petőfi-versek mögött kitapintható lírai hősre, és Csernisevszkij: Mit tegyünk-jére, — hogy a pozitív hős, a pozitív eszmény más természetű egyrészt a forradalmi demokraták műveiben, s más a nem forradalmi demokrata kritikai realistáknál. Ez utóbbiaknak pozitív figurái szembekerülhetnek környezetükkel, morálisan, esetleg fölébe nőnek társaiknak, él bennük a tisztább élet vágya, az igazabb humanitás illuziója, — de sorsuk a bukás, az erkölcsi összeomlás, a vesztett illuziók nehezéke lerántja őket — jelentsen ez morális meghasonlást, öngyilkosságba menekülést, vagy jelentse a „felemelő" misztikus élményt...;

Elbukhatnak a forradalmi demokraták hősei is, de sorsuk nem meghasonlás, sem pedig bukással felérő — misztikus — megvilágosodás. Rachmetovok, de a Vera Pavlovnák, Lopuhovok, Kirszanovok s a Szilveszterek sorsa is erkölcsi győzelem, s ez a győzelem abból táplálkozik, hogy tudatosan cselekszenek a jövőért, amelyről mind konkrétabb elképzeléseik vannak. A hasonlóság természetesen nem moshatja el a különbségeket, — az orosz forradalmi demokratáknak fő erőssége az elméleti-kritikai munka, nálunk pedig a költészet — Oroszországban felülről fog megvalósulni a jobbágyfelszabadítás; — nálunk a negyvenes években még megvan a lehetősége a népi, alulról jövő felszabadításnak, s megvan az égető, sürgető szüksége a nemzeti függetlenségi harcnak...

Ha világos határvonalat húzunk a fejlődésben az eötvösi kritikai realizmus és Petőfi forradalmi realizmusa között, akkor nyilvánvalóan nem tehetjük fel úgy a kérdést, ahogy azt Barta János teszi: hogyan fér össze naív szemlélet és kritikai realizmus? Ez utóbbinak modern empírikus szemlélete ellentétben áll a naívság mondai-mesei elemeivel. A mondanivaló számára széleskörű kisugárzást, konkretizálást követel, — naív szemlélet szűkíti a kisugárzási lehetőségeket.

Már itt jegyezzük meg: naív szemlélet és eötvösi kritikai realizmus nem férnek össze, s ha a kritikai realista Eötvös regényeiben érzünk is itt-ott naivitást, az legfeljebb egy-egy helyzet vagy jellem érzelmes, szimplifikáló megformálásában mutatkozik, s ennek a naivitásnak semmi köze ahhoz a népi naív szemlélethez, amellyel pl. Petőfi János vitézében találkozunk.

A népi naiv szemlélet hozzáidomulhat a forradalmi realizmushoz, része, eleme lehet annak, hiszen ez a naivitás egyrészt a népi igazság természetes voltát hivatott álta ánosítani mesei tónusban, másrészt ez a naívság egyszerűség is, lírailag igen magasrendű egyszerűség: a népi érzelmek tisztaságának, szépségének, egyneműségének kifejezője...

Bármilyen paradoxonnak hangzik is, volt olyan pillanat a negyvenes évek viszonyai között, amikor a plebejus költő távolodása a szó szoros értelmében vett realista ábrázolásmódtól egy egyetemesebb népi világkép kialakításához vezetett, s ennek a szerencsés pillanatnak szerencsés szülötte a János vitéz.

De a népi-naiv szemlélet érvényesülésének más, az előbbivel szorosan összefüggő értelme is van Petőfi forradalmi realista lírájában és epikájában. A forradalmi demokrata költő realizmusában a hazai viszonyok kíméletlen kritikája párosul a népinemzeti értékek és szépségek magasztalásával. A naív szemlélet Petőfi verseiben a népi érzelmek szépségének, üdeségének megcsillogtatása is, a népi képzelet gyöngéd szerető művészi stilizálása is. S ha Petőfi forradalmi demokrata esztétikáját tekintjük, úgy, ahogy az tudatos formában jelentkezik Petőfinél, s ahogy művészi gyakorlatában tükrözik, akkor a népi esztétikának, a plebejus ars poeticá-nak fontos mozzanata ötlik szemünkbe.

Azt írja Petőfi Arany Jánosnak:

„S az az igazi költő, ki a nép ajkára
Hullatja keblének mennyei mannáját.
A szegény nép! oly felhős láthatára
S felhők közt kék eget csak néhanapján lát.

Nagy fáradalmait ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára.
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára".

Mit jelentsen ez az ars poetica? Érzelmes, népnyomort feledtető költészet zászlóbontása lenne az Aranyhoz küldött vers? Petőfi letért volna a realizmus útjáról, hogy az élet bajait „enyhítő" költészettel jegyezze el magát és a népet? Aligha. Ezt a költeményét ugyanabban az első levelében küldte meg Arany Jánosnak, amelyben a híres mondatait írta: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közeláll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék". Azt is írja: „Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!

Ebben az összefüggésben világossá válik, hogy nem antirealista vallomás Petőfi verse, hanem mélyebb értelmű realizmus, forradalmi realizmus kifejezője. A költő már a szolgaságban sem csak a szolgai elesettséget látta a népben, hanem látta emberi szépségeit, tiszta érzelmeit, nagy indulatait, látta már ekkor emberi-nemzeti méltóságát. Ezt meg is mutatta, önnön értékeinek, nagyságának ismeretére ébresztgette a népet. A „kék ég", amit a költészet volt hivatva megmutatni a népnek, nem festett ég volt, az „édes álom" nem ámító csalfaság, nem antirealizmus, hanem az elnyomott nép reális biztatása saját értékeinek lírai megmutatásával, saját holnapjának, a nép nagy életének megvillantásával.

Petőfi forradalmi demokrata realizmusának elemzése nélkül nem adhatunk való képet irodalmunk XIX. századi folyamatáról...

Petőfi számára szűk ágy a kritikai realizmus fogalma. Gondolom, inkább elméleti fogalmainkat és kategóriáinkat kell hozzá idomítani a műhöz, semmint Petőfiből akárcsak egy fél sort is lefűrészelni a kategóriák kedvéért... Petőfi forradalmi realizmusa a világirodalom első sorához közelíti, sőt első sorába emeli nagy költőnket. Petőfi a legelsők között áll, — szeretném hangsúlyozni — nem hátrább egy jottányival sem a legnagyobbaknál.

(Részlet a kongresszus második napján elhangzott felszólalásból.)

R. M. Szamarin

A kritikai realizmus tanulmányozásáról

...Meg kell jegyeznem, hogy az irodalomtörténetet én is úgy tekintem, mint harcot olyan irányzatok között, amelyek a valóság helyes visszatükrözésére törekszenek, s az olyan irányzatok között, amelyek a valóság eltorzítását adják. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az a művészet, amely kisebb vagy nagyobb mértékben a valóságot tükrözi vissza, már ennélfogva realistának tekinthető. Az a véleményem, hogy realista művészetről csak a renaissance óta beszélhetünk.

...Ugyanakkor azonban a művészet fejlődésének korábbi stádiumaiban már erős realisztikus tendenciákat tapasztalunk. A tendenciáktól azonban a rendszerig igen hosszú út vezet. A különbségek itt minőségiek lehetnek. A kritikai realizmus, mint a realizmus fejlődésének egyik állomása — nézetünk szerint — a nagy francia forradalom után kezdődött el, a burzsoá társadalom egyre erősödő és élesedő ellentmondásainak körülményei között. S úgy véljük, hogy az a népi mozgalom, amely a feudális és burzsoá elnyomás elleni tiltakozásképpen fejlődött ki, elkerülhetetlen tartozéka a kritikai realizmus kialakulásának.

Azonban nézetünk szerint a kritikai realizmus a XIX. századnak nem egyedülálló irodalmi irányzata. Ha a kritikai realizmus genezisét tanulmányozzuk, feltétlenül figyelembe kell vennünk a forradalmi romantika és a felvilágosult realizmus jelenségeit. Ebben tökéletesen egyetértek Juhász Géza elvtárssal, aki ilyen értelemben szólalt fel tegnap. Puskin, Byron, Balzac, Stendhal, Mickiewicz a forradalmi romantika tapasztalatain keresztül jutottak elő re és művészi pályájuk egyes állomásain alkotásuk romantikus oldala igen erős volt. Ezt különösen kiemelkedően, igen plasztikusan lehet tanulmányozni Byron művészi fejlődésének vizsgálatánál.

Kétségtelen az, hogy művészi pályájának első, korai állomásain a romantika van túlsúlyban, később azonban, amikor Don Juan című regényén dolgozik, már a kritikai realizmus egyik megalapítójának kell tekintenünk az angol irodalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Byron teljes egészében kritikai realista. Csak azt mondhatjuk, hogy a kritikai realizmus Byron későbbi munkásságában rendkívül erős.

...Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy Balzac, Stendhal és ismét csak Byron munkásságukban igen erősen támaszkodtak a felvilágosult realizmus eredményeire... Kutatásainkban a kritikai realizmust sohasem szigeteljük el egyrészt a forradalmi romantika, másrészt pedig a felvilágosult realizmus követőinek hatásától.

...Én itt csak utalni akarok a különböző irányok közötti kapcsolatok bonyolultságára. A szovjet irodalomtörténészek a kritikai realizmus kutatása közben találkoztak olyan írókkal is, akik bár realistáknak nevezik magukat, de tulajdonképpen mégsem nevezhetők realistáknak. Engedjék meg, hogy itt egy példát hozzak fel, amely talán némi érdeklődésre tarthat számot. A szovjet irodalomtörténészek, amikor a XIX. századi francia irodalom történetét tanulmányozták, Duranti és Champfleury munkásságával is foglalkoztak. Mint ismeretes, az ötvenes éveknek ez a két írója egyenesen realistának nevezte magát. Ki is adtak egy folyóiratot, amelynek címe is „Realizmus" volt. A realista eszme hordozóinak hirdették magukat a művészetben. Mint ismeretes, Balzac nem nevezte magát realistának, ennek ellenére, ha Duranti és Champfleury munkásságát összehasonlítjuk valamivel idősebb kortársuk, Balzac munkásságával, kiderül az, hogy Balzac valódi realista, viszont a két előbbi a naturalizmus korai előfutára.

...Tehát nem az a lényeg, hogy az író minek nevezi magát, realistának-e, vagy romantikusnak; a lényeg az, hogy alkotásainak, munkásságának mi az objektív jelentősége, mert éppen ennek az objektív jelentőségnek alapján kell eldöntenünk a munkásságukat. Például Duranti és Champfleury becsületes módon realistának nevezi magát, azonban sem korunk igazi realista írói, sem pedig mi nem tudjuk őket realistáknak tartani.

...A kritikai realizmus tanulmányozása közben arra a meggyőződésre jutunk, hogy ez igen széles irányzat, amelyben megtaláljuk a legkülönbözőbb és a legnagyobb ellentmondást felmutató írókat. Lehet és szükséges is tehát azokról a különböző irányzatokról beszélnünk, amelyek a kritikai realizmuson belül vannak, s ezek kölcsönös kapcsolatáról. De feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy mindezek az irányzatok egységesen harcolnak az antirealista irányzat ellen, s a népet szolgálják.

(Részlet a kongresszus második napján elhangzott felszólalásból.)

Bóka László

Az irodalomtörténeti kongresszus eredményei

...Ez a kongresszus a magyar irodalomtörténészeknek eddig talán a legnagyobb vállalkozása volt, azt tűzte ki célul, hogy irodalmunk teljes fejlődését, élő irodalmunk központi problémájának, a realizmus esztétikai kérdésének a szempontjából vizsgálja meg. Nyilvánvalóan helyes egy olyan vizsgálat, amely a történeti vizsgálatot, az esztétikai elemzést a jelen szükségleteivel társítja. Nyilvánvalóan azért is volt relatív sikere is ennek a kongresszusnak — nemcsak azért, mert komoly kutatómunka előzte meg, hanem azért is — mert két konkrét cél lebegett munkánk előtt, az tette reálissá ennek a kongresszusnak a problémafelvetését — mégpedig az irodalmi helyzet iránt érzett felelősségünk, az élő irodalom és az irodalmi kritika iránt érzett felelősségünk és az ifjúság nevelésének a kérdése, a felsőfokú irodalmi oktatás megjavításának a kérdése volt az a konkrétum, amely irányított bennünket munkánkban. És vállalkozásunkat talán eddigi vállalkozásainknál azért is koronázta több siker, mert ezek a problémák nem fúltak bele ezúttal csupán hazai irodalmunk problematikájába, abba a szűkkörű provincializmusba, mert segítségünkre voltak barátaink, a szovjet, csehszlovák, román, lengyel, német tudósok.

...Nem kétséges az, hogy nagy eredmény, hogy azt mondhatom: halálos döfést kapott az a fekete-fehér, az a vagy-vagy esztétika, az a sematikus kritika, amelyik árnyalás nélkül és minden esetben ott is, ahol ezt nem lehet, az igent, a nemet, az ilyet, az olyat követeli, amelyik a fejlődést, éppen a fejlődés dialektikáját küszöböli ki az irodalom megítélésében. Halálos döfést kapott a realizmus fogalmával való minden olyan játék, amelyik addig tágítja a realizmus fogalmát, amíg abba minden belefér, az irodalom selejtjein kívül, és így tulajdonképpen nincs realizmus és antirealizmus között különbség, nincs realizmus és romantika között különbség, tehát összemosódnak együvé nem tartozó kérdések.

Világosság derült a realizmus esztétikai leszűkítésének az ideológiai hibásságára. Nem lehet többé egyetlen korra, nem lehet bizonyos típusokra, nem lehet bizonyos stílusjegyekre szimplifikálni többé a realizmus kérdését. Ugyanakkor persze az is kiderült, hogy nem lehet határain túl hullámoztatni és kitágítani.

...Kiderült az is, hogy nem lehet mint egyetlen haladó stílusirányról, mint egyetlen haladó ábrázolási módról beszélnünk a realizmusról, legalábbis a szocialista realizmus megszületéséig. De sokáig sorolhatnám azokat a részleteredményeket, amelyek kiderültek. Engedjék meg azonban, hogy olyan eredményét hangsúlyozzam itt kongresszusunknak, amelyik ezeken a részleteredményeken túlmutat. Ez pedig az, hogy kiderült ezen a kongresszuson, annak minden vitáján, hogy van egy olyan irodalomtörténész gárdánk — s itt elsősorban fiataljainkra gondolok — felnőtt itt egy olyan irodalomtörténész nemzedék, amely szilárdan a marxizmus—leninizmus elvi alapján áll, amelyik már aktív munkával, vitával, eredményeink feltárásával tud részt venni a mi munkánkban, hogy nem egyeseknek, egyes keveseknek az ügye a marxista—leninista irodalomtudomány, hanem annak egy kemény csapata van.

Ennek a kemény fiatal csapatnak még csak azt kell mondanom, hogy necsak a kutatóasztalnál és necsak az előadóasztalnál legyen helyén, hanem legyen a nevelés munkájában is a helyén és akkor is, amikor kritikusi tollát a kezébe veszi.

A mi vitáinkból persze kiderült számos hiányossága is eddigi munkánknak. Kiderült itt egy óriási terminológiai zűrzavar. Beszéltünk itt fél-realizmusról, eszményítő és moralizáló realizmusról, forma-realizmusról — annyiféle meghatározása volt a realizmusnak, hogy sokszor már attól féltünk, hogy a terminusok között elvész a gyerek.

Kiderült az, hogy a realisztikust még sokszor összekeverik a realistával. Kiderült az, hogy még mindig uralkodik egy bizonyos elvont fogalomalkotás, amely a történeti helyzet mély elemzése nélkül próbál merev esztétikai kategóriákat alkalmazni. Kiderült az, hogy eddigi munkáinkban, a szocialista realizmus, de általában a realizmus fogalmát egyszerűen leszűkítettük a legkényelmesebb területre, az epikus ábrázolás területére és már a drámához is óvatosan nyúltunk, a líra pedig, mint még megoldatlan kérdés maradt csak a peremen, holott éppen a mi irodalmunkban a realizmus kérdése a lírában az egyik döntő kérdés.

...Kiderült az, hogy a műfajok és műnemek, stílusirányok nem kellő és nem mélyreható történeti elemzése következtében nagyon könnyen elcsúsztak az ítéleteink, ha konkrét művekről volt szó, s nemcsak nagy, átfogó szintéziseket kell alkotnunk. Kiderül az, hogy az irodalomtörténetírás és a kritika túlságosan elkülönült, persze azért voltak azután olyan elektromos kisülések, amikor a történeti kérdés egy konkrét személy körül, vagy egy olyan irányzat körül került szóba, mint például a népi irodalmi irányzattal kapcsolatban, ahol a kritika és az irodalomtörténetírás egyszerre kellett, hogy színre lépjen.

...Pozitív értékként kell azt leszögeznünk, hogy mai egész tanácskozásunkon és nemcsak a mai vitán, hanem mind a három napon, a régi irodalom vitáján és a kritikai realizmus vitáján is — aki figyelő füllel hallgatott, az érezhette — a szavak heve és az érdeklődés elevensége folyton mai élő irodalmunk problematikája felé fordult.

(Részlet az elnöki zárszóból.)